

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLYI VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLYI VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЖАҲОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

ЖАҲОН ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

МАВЗУСИДАГИ RESPUBLIKA MIQËСИДАГИ ОНЛАЙН
ИЛМИЙ-АМАЛИЙ АНЖУМАН

МАТЕРИАЛЛАРИ

БУХОРО – 2020

Файзуллаева М.Ҳ. Антропология оламида инсон ва таом	59
Орзиев М.З. Туркистон ва Бухорода Эрон матбуотининг тарқалиши (XX аср бошлари).....	63
Джураев Ҳ. Х. Араб ёзувидаги нодир қўлёзма манбаларни моддий- техник маълумотларига қараб таҳлил этишнинг долзарблиги	68
To'rayeva G. B. O'rta osiyoning moddiy madaniyati va san'ati tarixini o'rgangan arxeologik ekspeditsiyalar	72
To'rayev A. I. Buxoro vohasiga ko'chib kelgan turkmanlarning oila-nikoh munosabatlari.....	75
Ахматов А. Ўзбек матбуотида иккинчи жаҳон урушининг ёритилиши	78
Маҳаммадиева С. Марказий осие­нинг ўрта асрларда аҳолиси ва этник таркибининг ўрганилиши.....	81
Tilavova Sh.S. Amir Shohmurod faoliyati davrida Buxoro amirligida ijtimoiy- iqtisodiy va siyosiy hayot.....	87
Раджабов О. XIX аср Британия тарихшунослигида “Катта ўйин” масаласи ва либерал тарихшунослик	92
Sharipov U.O. Qayumov T.T. Jahon tarixi fani mavzularini o'tishda innovatsiya (Ilmiy tadqiqot yangilik)larni joriy etishning amaliy ahamiyati	97
Хомиджонова М. Некоторые суждения о возникновении науки антропологии	101

2-ШҶЪБА ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ: ТАРИХ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Иноятгов С. Жаҳоний шухрат соҳиби: шоир, матбуотчи, табиб ва жаҳонгашта сайёҳ.....	109
Jaimee K. Who are the shaybanids?	114
Рашидов О.Р. Маҳмуд Аз-Замахшарий илмий меросининг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаси.....	121

МАҲМУД АЗ-ЗАМАХШАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЖАҲОН ТАМАДДУНИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Рашидов О.Р.

*Бухоро давлат университети доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа
доктори*

Маҳмуд аз-Замахшарий 1075 йили Хоразмнинг Замахшар қишлоғида ўрта ҳол оилада дунёга келган. Унинг тўлиқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад аз-Замахшарийдир. Замахшарийнинг отаси ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат-ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик қилган. Аллома асарларининг бирида ўз волидаси ҳақида қуйидаги маълумотларни келтирган: “Ёшлигимда бир воқеа бўлган эди. Кунлардан бир кун бир чумчуқни тутиб олиб, оёқларини ип билан маҳкам боғладим, бироқ чумчуқ қўлимдан чиқиб кетиб, девор орасига (инга) кириб бекинди. Мен уни индан тортиб чиқариб олдим. Оёғига боғланган ип сиққани натижасида қушнинг оёғи узилиб тушди. Бундан онам қаттиқ хафа бўлиб: “Сен қушнинг оёғини кесганинг каби худо ҳам сенинг оёғингни кессин”, деб мени қарғади”. Маълумки, аз-Замахшарийнинг бир оёғи йўқ бўлиб, у бутун умр ёғоч оёқда юрган. Шу хусусда тарихчилар унинг бир оёғи бўлмагани, ёғоч оёқда юргани ва узун яктагини тушириб кийгани учун кўрган одамлар уни чўлоқ деб ўйлашларини ёзадилар. Тарихчилардан баъзилари, алломанинг бир оёғи йўқлигини қаҳратон қишда совуқ олганлигидан деб ёзса, яна бошқаси болалигида оддан йиқилганини келтиради.

Маҳмуд аз-Замахшарий отаси қўлида совод чиқарганидан сўнг ислом оламида донғи кетган Бухоро ва Хуросон мадрасаларида ўқиган. Олим ҳаёти давомида кўплаб мусулмон мамлакатлари Эрон, Арабистон, Ироқ, Яман, Шом (Сурия)да саёҳат қилди. Шунингдек, бир қатор шаҳарлар Марв, Нишопур, Исфаҳон, Боғдод, Ҳижоз, Дамашқ ва Маккада яшаб, асарлари учун бой манба тўплаган. Жаҳон илм-фани ривожига қўшган ҳиссаси эҳтироми сифатида аз-Замахшарийга “Жоруллоҳ” яъни “Аллоҳнинг қўшниси”, “Устоз ул-

ЖАҲОН ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

араб ва-л-ажам” (“Араблар ва ғайри араблар устози”) ва “Фахру Хваразм” (“Хоразм фахри”) деган фахрли номлар берилган.

Буюк мутафаккир аз-Замахшарий бизга бой ва улкан илмий мерос қолдирган. У тилшунослик, лугатшунослик, адабиёт, аруз, жуғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илм ал қироатга оид эллиқдан ортиқ асарлар яратган бўлиб, уларнинг аксарияти бизгача етиб келган. Замахшарий араб тили ва адабиётига чуқур ҳурмат билан қараган ва ўз асарларини фақат араб тилида ёзган. Олимнинг асарларини мазмунига қараб, асосан қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- а) диний илмлар ва уламолар ҳақида;
- б) лугатшунослик;
- в) грамматика (наҳв);
- г) аруз;
- д) адабиёт;
- е) мантиқ.

Маҳмуд аз-Замахшарий Макка шаҳрида яшаган пайтида – 1119-1121 йилларда араб тили граматикасига бағишланган “Ал-Муфассал” асарини ёзди. Бу асар араб тили граматикасини ўрганишда азалдан Шарқда ҳам Ғарбда ҳам донғи кетган асарлардан ҳисобланади. “Ал-Муфассал” нинг бир қўлёзмаси Тошкентда, Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик қўлёзмалар фондида (5198-рақамда) сақланади. “Ал-Муфассал фи санъат ил-ийраб” номи билан аталмиш ушбу китобим тўрт қисмдан иборат”, деб таъкидлайди аз-Замахшарий китобига ёзган муқаддимада. Биринчи қисм – исмлар, иккинчи қисм – феъллар, учинчи қисм – кўмакчилар, тўртинчи қисм ушбу ҳоллар муштарак бўлганлардан иборатдир”.

Маҳмуд аз-Замахшарий илмий меросини ўрганган хорижлик тадқиқотчилардан бири Н.И.Робакидзе ҳисобланади. Унинг тадқиқот мавзуси “Аз-Замахшарийнинг фонетик концепцияси (XII)” деб номланган. Мазкур тадқиқотда Маҳмуд аз-Замахшарийнинг ҳаёти ва ижоди ҳамда “Ал-Муфассал” асари асосида араб тили фонетикаси асосларини тадқиқ этганлиги таъкидланган. Шунингдек, грузиялик тадқиқотчи Г.С.Ахвледиани ўзининг “Умумий фонетика асослари” китобида Маҳмуд аз-Замахшарий илмий меъросининг жаҳон илм-фанига қўшган улкан ҳиссасини келтириб ўтади.

Аз-Замахшарий Макка шаҳрида яшаган пайтларида яратилган асарларидан яна бири “Навобиф ул-калим” (“Нозик иборалар”) ҳисобланади. Мазкур асар қўлёзмаларидан бир нусхаси Боғдодда Ироқ Миллий музейида (563-рақамда), ундан ташқари Берлинда (8676), Лейденда (891 ва 92-рақамларда) ҳам сақланади. “Нозир иборалар” асарига бир қанча шарҳлар ҳам битилган бўлиб, улардан Самарқандда, Амир Темур саройида хизматда бўлган йирик аллома Саъдуддин ат-Тафтазонийнинг “Ан-Ниъам ас-савобиф фи шарҳ ин-навобиф” (“Ан-навобиф”нинг шарҳида улкан неъматлар”) эътиборга моликдир. Мустақиллик йилларида алломанинг ушбу “Нозир иборалар” асари шарқшунос олим Убайдулла Уватов томонидан ўзбек тилига ўгирилиб нашр этилди.

Алломанинг ҳали тўлалигича ўрганилмаган асарларидан бири “Робийъ ул-аброр ва нусус-ул ахёр” (“Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори”) ҳисобланади. Бу асар ҳозирги шароитда ўрганилиши долзарб бўлган асарлардан саналади. Чунки асарда шиддат билан ўзгариб бораётган жамиятимиздаги барча соҳаларни қамраб олган ижтимоий, сиёсий, маънавий ва ахлоқий қарашлар баён қилинган.

Асар таркибий жиҳатдан бешта қисмдан иборат. Биринчи қисм дастлабки ўн беш бобни ўз ичига олади. Иккинчи қисм эса ўн олтинчи бобдан ўттиз икинчи бобгача, учинчи қисм ўттиз учинчи бобдан эллик саккизинчи бобгача, тўртинчи қисм эллик тўққизинчи бобдан етмиш бешинчи бобгача ва сўнги бешинчи қисм етмиш олтинчи бобдан тўқсон саккизинчи бобгача бўлган бобларни ўз ичига олади. Асарда берилган ҳар бир боб алломанинг ўз замонасининг долзарб бўлган масалаларига бағишланади. Жумладан, дунёнинг яратилиши, табиат ҳодисалари, борлиқдаги мавжуд нарсалар, давлат бошқаруви, сиёсат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, охират каби хабарлар, ҳикоялар, ибратли хикматлар ўрин олган.

Маҳмуд аз-Замахшарий ўзининг илмий фаолияти барқ урган даврда “Атвоқ уз-заҳаб фи-л-ма-воиз ва-л-хутаб” (“Ваъз ва хутбаларда олтин шодалар”) асарини яратган. Ушбу асарнинг дастлабки номи “Ан-Насоих ас-сиғар” (“Кичик насиҳатлар”) деб аталиб, юз мақоладан иборат ибратомуз ҳикматлар, фойдали насиҳат ва гўзал ахлоқий ўғитлардан иборатдир. “Олтин шодалар” асарига шарҳ ёзган Мирза Юсуфхон ал-Аштиёний шундай ҳикоя қилади: “Аз-Замахшарийнинг

бу асарини Маккани (байтуллоҳни) тавоф қилган вақтида ёзган. Чунончи байтуллоҳни тавоф қилиб ҳар бир айланганидан кейин бир мақола ёзган. Мақолани ёзиб, яна айланган ва шу тариқа юз марта тавоф қилганидан сўнг юз мақола ёзилган". Аз-Замахшарий ушбу китобда келтирилган мақолаларида зolim ҳукумдорларни ҳам, фалсафа ва илм ул-фалак тарафдорларини ҳам кескин танқид қилади. Порахўр қозиларни, адиблар, илм аҳллари ўртасида бўлган ашаддий кўчирмачиликни, мол-дунёга хирс қўйган уламоларни койиб, ижтимоий иллатлар ҳақида очиқ-ойдин ёзади.

Олимнинг яна бир муҳим асарларидан бири "Асос ул-балоға" ("Балоғат асослари") саналади. Ушбу асарнинг нодир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида (5234-рақамда) сақланади. Аз-Замахшарий ўз асарларининг манбалари ҳақида гапириб, арабларнинг фасоҳатли луғатидан, турли-туман насрий ва назмий ёзма манбалардан тўплаган ажойиб ибораларга, шунингдек, бозорларга, масжиду жомеълардаги сўзга чечан хатиблардан эшитганларига асосланиб ёзгани ҳақида зикр қилади. Шу билан бир қаторда "Асос ул-балоға" нинг асосий манбаларини қуйидагилардан иборат дейиш мумкин:

- 1) Қуръони карим;
- 2) пайғамбар ҳадислари;
- 3) Умар, Али каби халифалар, саҳобалар ва бошқа фасоҳатли нотикларнинг калимаю сўзлари;
- 4) Жоҳилия, исломдан аввалги ва ислом шоирларининг шеърлари;
- 5) Масаллар;
- 6) араблар насрий асарларида қўлланилган иборалар.

Маҳмуд аз-Замахшарий ижодининг гултожи бўлган ва илм-фан оламида ғоятда кенг танилган "Ал-Кашшоф" асари Қуръони каримга ёзилган машҳур тафсирдир. Асарнинг тўлиқ номи "Ал-Кашшоф ан ҳақоик ит-танзийл ва уйун ил-ақавийл фи вужух ит-таъвийл" ("Қуръондаги берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар кўзларини очгич") бўлиб, ғоят қимматли саналади. Аллома ўзидан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганиб, ўз асарида улардан унумли ва танқидий равишда фойдаланган. Натижада мукамал бир тафсир, яъни "Ал-Кашшоф"

вужудга келган. “Ал-Кашшоф” асари ҳар хил даврларда Қуръонга ёзилган тафсирлар ичида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бу асар ҳозирги вақтгача араб мамлакатларида кўплаб мусулмон аҳли, айниқса олимлар учун энг зарурий китоблардан бири ҳисобланади. Қоҳирадаги бутун дунёга машҳур “Ал-Азҳар” диний дорилфунунининг талабалари эса аз-Замахшарийнинг “Ал-Кашшоф” асари асосида Қуръонни ва унинг тафсирини ўрганиб, ундан муҳим бир дастур сифатида фойдаланадилар.

Юқорида айтилган фикрлардан яққол кўриниб турибдики, хоразмлик буюк аллома аз-Замахшарий кейинги авлодларга беқиёс бой маданий мерос қолдирган. Ўзининг бутун умрини ва жўшқин фаолиятини илм-фан йўлига бахшида этган, фаннинг турли соҳаларига оид кўплаб асарлар яратган. Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, буюк даҳоси ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқда унга бетакрор шухрат келтирган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Уватов У. Абу-л Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Тошкент: “Камалак”, 1992.-Б.5.
2. Маънавият юлдузлари (Марказий осиелик машҳур алломалар, адиблар). Тўпловчи ва масъул муҳаррир М.Хайруллаев. – Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси”, 2001.-Б. 137.
3. Уватов У. Абу-л Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Тошкент: “Камалак”, 1992.-Б.26.
4. Фонетическая концепция Аз-Замахшари (XII) - <https://www.dissercat.com>.
5. Тўраев Л. Маҳмуд Замахшарийнинг “Робийъ ул-аброр” асари қўлёзмаси ва унинг Тошкент нусхалари // Sharq mash'ali журнали 2019 йил №3.-Б.82.
6. Уватов У. Абу-л Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Тошкент: “Камалак”, 1992. –Б.28.
7. Ислам.Энциклопедический словарь. Под редакцией С.М.Прозорова. Том I. – Москва: Восточная литература, 2006. –С.150.